

КОРУПЦІЯ ЯК ВИД ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ: ПРИЧИНИ ТА ОСНОВНІ МЕТОДИ БОРОТЬБИ

CORRUPTION AS A TYPE OF ABUSE OF LAW: CAUSES AND MAIN METHODS OF COMBAT

Сидоренко О.О., к.ю.н., доцент,
асистент кафедри теорії і філософії права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Яворський В.О., студент I курсу

Інститут прокуратури та кримінальної юстиції

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Квасильчук Д.Б., студент I курсу

Інститут прокуратури та кримінальної юстиції

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У статті здійснено спробу визначення взаємозв'язку понять «корупція» та «зловживання правом». Визначено поняття «корупція», окреслені основні ознаки зазначеного поняття, зроблено висновок, що корупція не обов'язково має бути пов'язана з отриманням матеріальних благ. Акцентовано на тому, що корупція безпосередньо впливає на мораль, суперечить інтересам держави.

Окреслено деякі концепції розуміння корупції в різні часи. Зазначені способи подолання корупції в історії України та світовій історії.

Приділено увагу основним причинам виникнення та існування корупції. Зазначено, що усі вони взаємопов'язані, що зумовлює складність визначення основної. Зроблено висновок, що корупцію неможливо викоринити повністю через недосконалість людської природи. Акцентовано на недосконалості законодавства та правозастосовних механізмів як однієї з основних причин існування корупції.

Здійснено спробу розгляду рівня світової корупції. Визначені найбільш та найменш корумповані країни світу. Приділено увагу причинам зміни динаміки показників корумпованості в деяких країнах. Зазначений вплив COVID-19 та спричинена нею криза на ці показники.

Викладено основні відомі способи подолання корупції. Приділено увагу освітній та просвітницькій діяльності як одному зі складних, але дієвих способів усунення корупції. Зроблено висновок, що такий спосіб потребує багато зусиль та активної підтримки з боку суспільства. Розглянуто реорганізацію інстанцій для боротьби з корупцією як один із найкращих способів подолання корупції. Зроблено припущення щодо необхідності застосування Україною міжнародної практики як однієї з можливостей модернізувати власну антикорупційну структуру.

У статті зроблено висновки, що корупція – негативне явище, з яким необхідно боротися. Зазначено необхідність пошуку нових методів її подолання.

Ключові слова: корупція, зловживання правом, причини корупції, вплив пандемії на корупцію, основні методи подолання корупції.

The article attempts to define the relationship between the concepts of "corruption" and "abuse of rights". The concept of "corruption" is defined, the main features of this concept are outlined, it is concluded that corruption does not necessarily have to be associated with obtaining material goods. Emphasis is placed on the fact that corruption directly affects morality, is contrary to the interests of the state.

Some concepts of understanding corruption at different times are outlined. The ways of overcoming corruption in the history of Ukraine and world history are indicated.

Attention is paid to the main causes of corruption. It is noted that they are all interconnected, which makes it difficult to determine the main. It is concluded that corruption cannot be completely eradicated due to the imperfections of human nature. Emphasis is placed on the imperfection of legislation and law enforcement mechanisms as one of the main causes of corruption.

An attempt has been made to consider the level of global corruption. The most and least corrupt countries in the world have been identified. Attention is paid to the reasons for changes in the dynamics of corruption in some countries. The influence of COVID-19 and the crisis caused by it on these indicators is noted.

The main known ways to overcome corruption are outlined. Attention is paid to educational activities as one of the complex but effective ways to eliminate corruption. It is concluded that this method requires a lot of effort and active support from society. Reorganization of anti-corruption bodies is considered as one of the best ways to overcome corruption. Assumptions have been made about the need for Ukraine to use international practice as one of the opportunities to modernize its own anti-corruption structure.

The article concludes that corruption is a negative phenomenon that must be combated. The need to find new methods to overcome it is noted.

Key words: corruption, abuse of law, causes of corruption, the impact of the pandemic on corruption, the main methods of overcoming corruption.

Постановка проблеми. Корупція – одна із найбільш обговорюваних тем сучасності. Науковці зазначають її руйнівний характер не тільки на державний розвиток та економіку, а й на менталітет громадян. Через це протидія корупції та корупція загалом – актуальна тема сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Визначення поняття «зловживання правом» та його взаємозв'язок із поняттям «корупція» розглядається в роботах радянських вчених-цивілістів: М.І. Бару, В.П. Грибанов, М.С. Малєїн, М.М. Агарков та ін., які заклали фундамент для подальшого дослідження сучасних вітчизняних вчених (М. Рубашенко [21], А.А. Малиновський [25], О.В. Капліна [26], А.Е. Наумов, С.Д. Радченко).

Вагомий внесок у дослідження корупції зробили такі радянські вчені, як А.І. Долгова [2], Г.К. Мішин [5], Н.В. Селіхов [6] та ін.

На сучасному етапі дослідження поняття «корупція», причин та основних методів боротьби з нею знаходять розвиток у працях таких науковців, як І.Д. Фіалковська [1], Т.Б. Качкіна [4], А.В. Качкін [4], Ю.А. Бурцев [7], А. Волошенко [9], Е.А. Нікорнов, Е.В. Рудковська [22] та ін.

Мета статті полягає у встановленні взаємозв'язку між поняттями «зловживання правом» та «корупція», визначенні поняття «корупція», окремих причин появи корупції та встановлення основних способів їх усунення із суспільної практики.

Виклад основного матеріалу. Проблема існування корупції уже багато століть не втрачає своєї актуальності. Однією з причин є те, що «корупція» – поняття, що охоплює зловживання владою та посадовими повноваженнями [25, с. 65], а отже, є одним із видів зловживання правом [5, с. 12]. Останнє своєю чергою розглядали ще перші

римські юристи. Хоча термін «зловживання правом» не був закріплений у нормах римського права, на сучасному етапі дослідження цієї правової категорії істотно базується на римському праві [21, с. 42–43].

Розвиток уявлень про зловживання правом відбувається постійно, але фундамент для подальших досліджень був закладений лише в радянські часи в галузі цивільного права. Цим питанням займалися вітчизняні вчені-цивілісти В.П. Грибанов, М.Й. Бару, М.С. Малєїн та ін. Варто зазначити, що поняття «зловживання правом» в інших галузях з'явилося значно пізніше та ґрунтується саме на цивільному праві [26, с. 286].

О.В. Капліна зазначає, що термін «зловживання правом» у буквальному розумінні означає використання права «на зло», якщо уповноважений діє в межах наданого йому права, але завдає шкоди правам інших осіб або суспільству загалом [26, с. 288].

У сучасній юридичній літературі дуже поширеним є поділ зловживання правом на дві частини:

1) зловживання громадянами своїми суб'єктивними правами;

2) зловживання владою, тобто тими правами і обов'язками, якими відповідно до чинного законодавства наділені посадові особи для реалізації завдань і функцій держави [21, с. 44; 25, с. 13]. Оскільки ця частина майже повністю збігається з поняттям «корупція», ми можемо зробити висновок, що корупція – це дійсно особливий вид зловживання правом.

У сучасній правничій літературі поняття «корупція» визначається по-різному. Наприклад, І.Д. Фіалковська визначає її як злочинну діяльність, яка полягає у використанні посадовими особами владних повноважень для особистого збагачення [1, с. 138]. Схоже тлумачення надає й А.І. Долгова, яка визначає корупцію як соціальне явище, що характеризується підкупом-продажністю державних чи інших службовців і на цій основі корисливим використанням ними в особистих або в вузькогрупових, корпоративних інтересах офіційних службових повноважень, пов'язаних із ними авторитету і можливостей [2, с. 4].

Однак ми, як і багато дослідників, не зовсім згодні з таким тлумаченням, оскільки корупція не завжди пов'язана з підкупом або хабарництвом. Наприклад, Д. Бейлі вважає, що корупція – це зловживання владою, використання її у власних цілях, які не обов'язково мають бути матеріальними. К. Фрідріх вважає, що корупція – зумовлена особистою мотивацією поведінка, яка полягає в тому, що власні цілі здобуваються за публічний рахунок [11].

Також варто зазначити, що корупція як соціальне явище напряму впливає на мораль. Так, П.А. Чебоксаров визначає корупцію як сукупність негативних явищ, що відбуваються в суспільстві та державі. Вона передусім виражається в нехтуванні посадових осіб моральними нормами та скоєнні ними діянь, спрямованих проти державної влади, інтересів державної служби та служби в органах місцевого самоврядування з особистою метою [3, с. 220].

Нині термін «корупція» настільки поширений, що визначення йому дають не тільки вчені-правознавці, а й законодавчі органи. Зокрема, Закон України «Про запобігання корупції» від 04.03.2021 р. № 1700-VII визначає цей термін як використання посадовою особою наданих їй службових повноважень чи пов'язаних із ними можливостей із метою одержання неправомірної вигоди, або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб, або обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди посадовій особі або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних із ними можливостей [12].

Оскільки корупція має давню історію, точно визначити її витoki неможливо. Незважаючи на це, можна роз-

глянути перші згадки про неї. Так, перші відомості про корупційні діяння можна знайти в історії Давнього Вавилону (XXIV ст. до н.е.), а саме за часів царя Лагашу Урукагіна. Він реформував державний апарат із метою припинення зловживань державними посадами чиновниками та суддями, а також захисту церкви [13, с. 94].

Схожі згадки стосовно корупції можна зустріти в багатьох юридичних пам'ятках, зокрема «Едикті Нармаба», трактаті «Артхашастра Каутільї» тощо. Виходячи з цього, можна стверджувати, що разом зі становленням та розвитком держав з'являлись нові форми та види корупції [14, с. 10].

Одні з перших офіційних проявів корупції на території України можна зарахувати до часів Київської Русі. Вони проявлялися в діяльності дружинників. Під час монгольської навали хан Батий силоміць усував хабарництво [15].

Також у XVI ст. корупція частково стає об'єктом філософського осмислення, зокрема вагомий внесок в осмислення корупції зробив Ніколо Макіавеллі. Він порівнював її з хворобою: «Спочатку її важко розпізнати, але легше лікувати. Якщо ж вона запущена, то її легко розпізнати» [16, с. 78–79].

Не менш відомий правник та філософ XVIII ст., Ш.Л. де Монтеск'є, автор праці «Про дух законів», також висловлювався про корупційні діяння: «Чтобы не было возможности злоупотреблять властью, необходим такой порядок вещей, при котором различные власти могли бы взаимно сдерживать друг друга» [17, с. 146].

Розглянувши місце держави в суспільних процесах, ми можемо зробити припущення, що вона відіграє дедалі більшу роль у соціумі саме з XIX ст. Державний апарат розширювався, тим самим набував нових проблем, однією з яких була корупція [18, с. 272].

Щодо сучасного стану корупції в Україні А.В. Волошенко пише: «З використанням корупційних схем розкрадаються або витрачаються за нецільовим призначенням кошти державного бюджету, знищуються державні підприємства і ліквідуються цілі галузі, що мають стратегічне значення для розвитку національного господарства» [9, с. 8–9].

Отже, корупція – використання влади посадовими особами, управління владними повноваженнями в особистих цілях, що суперечить нормам моралі та інтересам держави.

Неможливо намагатися протидіяти корупції, не знаючи, на чому саме вона базується. Визначити її головну причину доволі складно, оскільки причини всі взаємопов'язані. Але можна виділити три основні категорії:

- 1) недосконалість сучасного суспільства;
- 2) посилення ролі держави, її впливу на суспільство, збільшення числа посадових осіб тощо;
- 3) недосконалість чинного законодавства, правозастосовних механізмів.

Багато науковців вважають, що корупція – вічна недосконалість людської природи. Деякі з них висловлюють цікаву думку, що корупцію неможливо викоринити повністю, оскільки вона є індикатором здоров'я суспільства [1, с. 132]. Існує думка, що саме ставлення громадян до корупції визначає цей ступінь «здоров'я» суспільства [4, с. 70]. З останніми судженнями важко не погодитися.

Окрім того, Е. Шеклтон вважає, що поки держава в тій чи іншій формі регулює життя суспільства, деякий рівень корупції завжди буде існувати [19, с. 26]. Тобто корупція є там, де є державна влада.

Варто зазначити, що недосконалість законодавства та правозастосовних механізмів впливає на появу корупції не менше ніж інші причини. На нашу думку, основними критеріями такої недосконалості є:

- 1) недостатній професіоналізм законодавця; навмисне чи ненавмисне спрощення норм права, що зумовлює їхню двозначність;

- 2) нерозуміння законів громадянами;
- 3) відсутність налагоджених механізмів протидії корупції;
- 4) колізії в законодавстві, наприклад, коли одне суспільне явище регулює кілька інстанцій.

На жаль, відсутність конкретики в правовій інфраструктурі держави створює умови корумпованим державним чиновникам для суб'єктивного, а часто неправильного тлумачення статей законів і нормативних актів [10, с. 195].

Корупція є проблемою глобальною, тому проявляється в будь-якій країні, незалежно від її розвитку, менталітету, хоча й у різній кількості. Нині є досить багато рейтингів рівня корупції в різних куточках планети. Більшу увагу хочемо зосередити на Corruption Perceptions Index (Індекс Сприйняття Корупції). Підрахунком цього показника корупції з 1995 року займається авторитетна компанія «Transparency International». Відповідно до нього за даними на 2020 рік Сінгапур, Данія, Швейцарія, Нова Зеландія, Фінляндія, Швеція, Норвегія тощо вважаються найменш корумпованими країнами світу. Натомість Україна знаходиться на 117 місці, Росія – на 129. Найбільш корумпованими вважаються Венесуела, Сирія, Сомалі, Ємен, Південний Судан. Також треба враховувати те, що будь-які рейтинги стосовно корупції також містять частку суб'єктивізму [27, с. 3–4].

Відповідно до даних компанії, Білорусь із результатом 47 балів демонструє позитивну динаміку, піднявшись у рейтингу на 16 пунктів з 2012 року. Однак, як зазначається в журналі, у 2020 році почалися щотижневі громадянські протести проти неоднозначних результатів президентських виборів. Корупція так і залишилася нагальною проблемою верхівки влади цієї держави [27, с. 17].

Корупція в Німеччині стала серйозною проблемою. Фактично кожен день ЗМІ доносять до народу відомості про нові випадки зловживань службовими становищами чиновниками. На 2020 рік Німеччина посідає 9 місце у рейтингу [8, с. 59].

Актуальною проблемою нині є COVID-19 на міжнародному рівні. 2020 рік показав людству кризу у багатьох сферах, зокрема нову хвилю корупційних діянь, що завдало справедливому і рівноправному наданню глобальної допомоги і призвело до смерті сотень тисяч людей.

Розглянувши статистику детальніше, ми можемо припустити, що корупція продовжує підривати демократичні засади навіть під час пандемії COVID-19. У країнах із вищим рівнем корупції в період кризи, спричинений COVID-19, частіше спостерігаються порушення усталеного правопорядку і принципів верховенства права.

Так, Польща з 2015 року спустилась на 7 пунктів через те, що верхівка влади поступово приймала реформи, що руйнували незалежність судової гілки влади. На думку упорядників статистики, погіршило ситуацію те, що державне керівництво Польщі використовує кризу, пов'язану з пандемією, в політичних цілях, підриваючи демократичні засади, дотримання прав людини і зусилля по боротьбі з корупцією [27, с. 23].

Сполучені Штати Америки займають найнижчу ланку з 2012 року щодо показників. Певні проблеми стосовно проведення пакету допомоги на боротьбу з COVID-19 викликали стурбованість стосовно боротьби з корупцією [27].

Корупція має давню історію, а отже, вже було багато спроб вирішення цієї нагальної проблеми. На жаль, жоден так і не став стовідсотково дієвим, хоча є досить ефективні методи зниження вчинення корупційних діянь. Варто зазначити, що хабарництво та інші прояви корупційних діянь можуть впливати не тільки на політичну сферу життя країни, а й на економічну. Б. Витвицький зазначав: «Корупція – це економічне самогубство для будь-якої країни. Якщо іноземний інвестор має вибір інвестувати в країні з нижчим або ж вищим рівнем корупції, то вибір очевидний» [23, с. 5–6].

Досить багато науковців намагалися визначити дієві способи вирішення цієї проблеми. На нашу думку, Ю.А. Бурцев найкраще систематизував та виокремив найбільш поширені методи боротьби з корупцією:

1) формування негативного ставлення в суспільстві в напрямі до корупційної поведінки;

2) контроль, який відповідає за дотримання законодавства громадськими та парламентськими інституціями;

3) поквартальний аналіз правозастосовної практики з метою виявлення порушень, вжиття необхідних заходів, покликаних унеможливити або усунути корупційні порушення;

4) встановлення відповідальності у вигляді звільнення з обійманої посади, звільнення від заміщуваної посади або застосування інших заходів юридичної відповідальності. Покарання передбачене за неподання або, навпаки, дачу завідомо неправдивих відомостей про доходи, майно, витрати та зобов'язання з боку посадової особи, його дружини (чоловіка) і дітей, які не досягли повноліття;

5) перевірка відомостей, що надаються громадянами, які претендують на певний пост або заміщення посади державного або муніципального службовця;

6) впровадження в кадрову роботу державних і муніципальних структур практики ефективного та бездоганного виконання чиновником своїх посадових обов'язків [7, с. 67].

Спробуємо розглянути деякі з них детальніше. Ми вважаємо, що одним із складних та довгострокових, але найкращих шляхів вирішення корупційних діянь у світі може бути освітня та просвітницька діяльність, що буде сприяти правильному формуванню менталітету громадян. Мається на увазі відповідна робота в закладах дошкільної, шкільної, середньої та вищої освіти, з більшою увагою до юридичних інститутів, активізація роботи наукової спільноти стосовно вивчення проблеми корупції та її першоджерел, встановлення саме її витоків, пропозицій стосовно їх вирішення, а також боротьби з її наслідками. Звісно, зусилля з формування спеціалізованого антикорупційного інституту будуть марними без активної підтримки з боку громадян. Відповідно, одним із першочергових завдань є налагодження співпраці з громадянським суспільством [24, с. 23].

Одним із методів подолання та усунення корупції із суспільної практики є реорганізація відповідних установ та інстанцій, які створюються з метою подолання корупції, встановлення дієвих механізмів, що стимулюватимуть взаємодію громадянського суспільства й органів виконавчої влади для реалізації антикорупційної політики. Досить дієвим може стати переїняття позитивного досвіду інших країн. Наприклад, Бюро Розслідування Корупційної Діяльності було засновано в Сінгапурі в 1952 р. як незалежний антикорупційний орган. У його завдання входить попередження та розслідування злочинів, пов'язаних із корупцією як у державному, так і в приватному секторі. До основних функцій БРКД входить отримання та розслідування скарг на можливі випадки корупції, розслідування протизаконних дій і зловживань посадовими повноваженнями, скоєних державними службовцями, а також запобігання корупції з урахуванням результатів аналізу практики і порядку роботи державних установ, щоб звести до мінімуму можливості для поширення наслідків дій корупціонерів [24, с. 43]. Україна, на нашу думку, має використовувати подібну практику, оскільки це одна з можливостей модернізувати власну антикорупційну структуру.

Можна назвати чимало чинників, що зумовлюють поширення корупційної діяльності в державі і низьку ефективність заходів протидії. Але, на думку О. Кальмана, є один чинник, який і зумовлює прояви всіх інших чинників. Це відсутність жорсткого соціально-правового контролю за діяльністю посадових осіб та їхнього відповідальністю в умовах демократизації суспільного життя і переходу до ринкових відносин [20, с. 149].

Висновки. Корупція – актуальна тема сьогодення, оскільки питання корупції, її причини та наслідки є дійсно обговорюваними не тільки в усіх прошарках суспільства, а й на державному рівні.

Корупція – один із видів зловживання правом, оскільки передбачає зловживання владою, це використання влади посадовими особами, управління владними повноваженнями для особистих цілей, що суперечить нормам моралі та інтересам держави.

Таким чином, поглиблення доктринального розуміння корупційного діяння у правовій системі, заходів щодо його запобігання та протидій, дослідження передумов виникнення сприятимуть розвитку антикорупційної діяльності держави, формуванню системи практичних заходів щодо боротьби із цим негативним явищем. Тому необхідно застосовувати методи боротьби, що спрямовані на зниження частоти вчинення корупційних діянь.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фиалковская И.Д. Коррупция: понятие, признаки, виды. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. 2018. № 1. С. 137–142.
2. Долгова А.И. Определение коррупции и законодательство о борьбе с ней. *Коррупция и борьба с ней*. Москва, 2000. С. 4.
3. Чебоксаров П.А. Проблема коррупции на уровне местного самоуправления. *Актуальные проблемы антикоррупционной политики на региональном уровне* : материалы региональной научно-практической конференции, г. Санкт-Петербург. Санкт-Петербург, 2001. С. 220–221.
4. Качкина Т.Б., Качкин А.В. Коррупция и основные элементы стратегии противодействия ей : учебное пособие. Ульяновск : ОАО «Областная типография «Печатный двор», 2010. 80 с.
5. Мишин Г.К. Коррупция: понятие, сущность, меры ограничения. Москва : Акад. МВД СССР, 1991. 34 с.
6. Селихов Н.В. Коррупция в государственном механизме современной России (теоретические аспекты) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Екатеринбург, 2001. 268 с.
7. Бурцев Ю.А. Коррупция в России: причины возникновения и методы борьбы. *Transport business in Russia*. 2017. № 2. С. 66–67.
8. Кури Х., Ильченко О.Ю., Данилов А.П. Частные криминологические проблемы. *Проблема коррупции в Германии*. 2011. С. 52–60.
9. Волошенко А. Корупція: історичні витоки та сучасні прояви. *Економічна теорія та історія економічної думки*. 2015. № 3 (165). С. 8–16.
10. Сидоренко О.О. Протидія корупції як запорука ефективної правової системи держави. *Корупційні ризики в публічній службі: компаративно-правовий аналіз досвіду Країн Східної та Західної традицій права* : тези доп. регіон. наук.-практ. круглого столу, м. Запоріжжя, 28 берез. 2018 р. Запоріжжя, 2018. С. 194–198.
11. Political corruption: A hand book / ed. by A. J. Heldenheimer. Oxford : Transaction, 1985. 268 p.
12. Про запобігання корупції : Закон України від 04.03.2021 р. № 1700-VII.
13. Прохоров А.М. Большая Советская Энциклопедия (В 30 томах). Москва : Советская энциклопедия, 1977. Т. 6. 624 с.
14. Сулов В.А. Герменевтика права. *Правоведение*. 2001. № 5. С. 4–12.
15. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Львів, 1905. Т. 3. 588 с.
16. Макивелли Н. Избранное. Москва : Рипол Классик, 1998. 800 с.
17. Монтескье Ш. О духе законов. М. : Рипол Классик, 2016. 690 с.
18. Изотов М.О. Генезис понятия коррупции в социально-философской мысли. *Научные ведомости*. 2010. № 2 (97). С. 270–278.
19. Shackleton J. Corruption: An essay in economic analysis // *Political Quart.* 1978. № 1 (49). С. 25–37.
20. Кальман О.Г. Місце і значення соціально-правового контролю в системі заходів протидії корупції в Україні. Відповідальність посадових осіб за корупційну діяльність. *Liability of Public Officials for Corruption* : збірник матеріалів міжнар. наук.-практ. семінару, м. Харків. Харків, 2003. С. 148–151.
21. Рубашенко М. Зловживання правом як загальноправова категорія: допустимість, сутність, кваліфікація. *Юридичний журнал*. 2010. № 12. С. 42–51.
22. Рудковская Е.В., Войченко Н.В. Проблемы коррупции в Российской Федерации. *Вестник КамчатГТУ*. 2015. № 33. С. 76–82.
23. Витвицкий Б. Корупція у публічному секторі: методи попередження та протидії. *Буковинський вісник державної служби та місцевого самоврядування*. 2009. № 1. С. 5–8.
24. Клеменчич Г., Стусек Я. Специализированные институты по борьбе с коррупцией: обзор моделей. Марибор : Университет Марибор, 2006. 140 с.
25. Малиновский А.А. Злоупотребление правом : монография. Москва : МЗ Пресс, 2002. 128 с.
26. Капліна О. Проблеми зловживання правом у кримінальному процесі. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 3 (62). С. 286–295.
27. Transparency International: Индекс Восприятия Коррупции 2020. URL: www.transparency.org/cpi (дата звернення: 16.04.2021).